

Cliché Elsevier

JULIUS MAC LEOD
1857-1957

DE EVOLUTIE VAN MAC LEOD'S WERK

DOOR

Prof. Dr. P. VAN OYE

Lid der Koninklijke Vlaamse Academie
voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België

Omdat er honderd jaar geleden, rond deze tijd te Oostende twee kinderen geboren werden van het mannelijke geslacht, zijn hier vandaag zoveel mensen, professoren, academici en andere hoogwaardigheidsbekleders bijeen gekomen om dit feit te herdenken.

Nochtans is dit feit niet van zo bijzondere aard. Zeker is het, dat er regelmatig te Oostende volgens de demografische kurve, jongens en meisjes geboren worden in ongeveer even groot aantal.

Wat echter wel zelden voorkomt is dat twee van de nu honderd jaar geleden pasgeborenen, professoren werden aan de Gentse Universiteit en elk in zijn vak eminente professoren waren en daarbij nog mensen die op sociaal gebied een rol van het allergrootste belang hebben gespeeld.

JULIUS MAC LEOD en JOZEF VERCOULLIE.

Het toeval wil ook dat twee andere Oostendenaren aangeduid werden om over het werk en de betekenis van deze grote figuren te spreken.

Over JULIUS MAC LEOD is reeds zoveel gezegd en toch valt er nog steeds meer over hem te zeggen.

Ik denk dat mijn collega BAUR al evenmin als ik moeite zal gehad hebben om over zijn grote leermeester JOZEF VERCOULLIE te spreken, maar zeer waarschijnlijk — evenals ik — zeer veel moeite zal gehad hebben om wat hij als noodzakelijk mede te delen beschouwt in een dwangbuis van 20 minuten te duwen.

Ja, JULIUS MAC LEOD was een figuur in de botanische wereld, maar hij was ook een figuur in de evolutie van het sociale leven in Vlaams-België.

Sommigen zullen zich afvragen op welk gebied MAC LEOD het grootst is geweest, maar zo'n vraag heeft geen zin, want MAC LEOD zou nooit bij de ontvoogding van het Vlaamse volk het werk hebben kunnen verrichten dat hij tot stand bracht, indien hij tevens niet een geleerde van eerste gehalte ware geweest.

Hij was iemand.

Zijn wetenschappelijk werk is, wat de overvloed van gedachten betreft, enorm, en steeds zijn die gedachten op een ontzaglijk aantal bewijzen gesteund. We zouden de waarheid te kort doen indien we niet erkenden dat MAC LEOD ook op wetenschappelijk gebied wel eens gefaald heeft, maar wij zijn zo overtuigd van de buitengewoon grote waarde van zijn werk, dat we gerust durven erkennen dat hij ook op wetenschappelijk gebied een mens was en dus niet onfeilbaar.

Wanneer men met grote moeite de wetenschappelijke waarde van iemand moet hooghouden door zijn vergissingen te verzwijgen, dan is dit reeds een bewijs dat de betrokkene maar een relatieve grootheid is die méér uit sympathie dan voor de werkelijke betekenis van zijn wetenschappelijk werk vereerd wordt. Dat MAC LEOD een mens was die dan ook menselijk dacht en werkte is juist één van de factoren die van hem een zo grote figuur gemaakt hebben.

Inderdaad, zowel in al zijn wetenschappelijk werk als in zijn sociale bedrijvigheid werd MAC LEOD gedreven door zijn intens gevoel voor waarheid en eerlijkheid. We kunnen dan ook de mens en de wetenschappelijke vorser niet scheiden. Zijn evolutie op wetenschappelijk

gebied loopt parallel met de evolutie van zijn menselijk gevoel.

Als student afhankelijk in denken en doen van zijn omgeving, zal MAC LEOD beginnen met een kleine wetenschappelijke bijdrage die een zuivere constatactie is. Men vraagt zich tevergeefs af waarom, met welk doel, MAC LEOD heeft nagegaan van welke aard de kristallen waren die hij op de ingewanden der slangen had waargenomen.

Veel professoren brengen soms ongemerkt hun leerlingen tot een onderwerp en laten ze met opzet in de illusie dat ze dit uit zichzelf gevonden hebben, alsook dat ze hun werk zonder hulp hebben verricht. Dit is een methode om bij studenten zelfvertrouwen te ontwikkelen. Niets wijst erop dat MAC LEOD's eerste werkje niet zo ontstond.

We weten dat MAC LEOD uitstekende professoren had, o. a. VAN BAMBEKE, FELIX PLATEAU e. a., en dat hij aan die leermeesters veel verschuldigd was. Dit is en blijft een feit dat door niemand kan betwist worden en door MAC LEOD zelf steeds erkend werd.

Zodra MAC LEOD duidelijk de richting van zijn leermeester VAN BAMBEKE begint te volgen, zien we dat de onderwerping en de richting beïnvloed zijn door VAN BAMBEKE, maar de uitwerking wordt meer en meer persoonlijk. Alle dierkundige werken van die tijd verraden de invloed van VAN BAMBEKE, maar steeds meer komt het persoonlijke opmerkingsvermogen en het reconstructie- en voorstellingsvermogen van MAC LEOD op de voorgrond. We staan hier voor één van die prachtige geestelijke samenwerkingen tussen de leiding en het inzicht van een professor en de uitwerking en synthetische visie van de student. Werk uit het laboratorium

van VAN BAMBEKE, uitgevoerd met de handen en de geest van MAC LEOD.

MAC LEOD wordt professor in de menselijke fysiologie. Hij gaat op reis om het vak te leren dat hij zal moeten onderwijzen, maar het instuderen en het voorbereiden nemen zijn tijd zó in beslag dat hij er niet toe komt op dit gebied iets te doen dat ons het recht geeft te zeggen, zelfs maar te vermoeden, dat hij ooit een goed fysioloog zou geworden zijn.

We weten alleen dat hij zo gewetensvol zijn werk heeft opgenomen, dat hij zich gedurende die korte tijd van zijn professoraat in de fysiologie van de mens geheel aan deze wetenschap heeft gegeven.

Maar plots komt een totaal onverwacht en onvoorzien gebeuren MAC LEOD's gehele verdere leven wijzigen; de nog jonge en in aanzien zijnde professor in de botanie, J.J. KICKX, die als opvolger van zijn vader een groot deel van zijn naam en zijn aanzien aan deze laatste te danken had, komt plots te sterven.

Voor MAC LEOD bood dit feit een enige levenskans en deze heeft hij dan ook met beide handen gegrepen. MAC LEOD verlaat de menselijke fysiologie en wordt professor in de botanie.

Hier is hij in zijn element want botanie of zoölogie dat was voor hem hetzelfde : het was en is biologie. Zijn laboratorium is in de eerste plaats de natuur, maar daarnaast worden in zijn werkelijk laboratorium, zijn broeikassen, zijn tuin, dié proeven gedaan, die de feiten in de natuur waargenomen moeten bewijzen. Alles wat MAC LEOD in de natuur kan nagaan zal hij daar gaan bestuderen. Men vergete niet dat in die tijd er van veldwerk, zoals dit thans gebeurt, nog geen sprake was, en dat er aan oecologisch onderzoek bij ons nog

nooit gedaan was, ja, dat er zelfs nog nooit over gesproken was.

Vanaf het eerste ogenblik dat MAC LEOD op eigen voeten staat en over zijn eigen studie geheel persoonlijk kon beslissen, zien we hem als een pionier op nieuwe terreinen te voorschijn komen. Zijn werk is totaal persoonlijk, hij zoekt in eigen land, hij vormt zijn eigen gedachten, hij verricht eigen onderzoekingen, hij komt tot eigen conclusies : met één woord hij gaat zijn eigen weg.

Maar hola! Opgepast.

Dat is toch het gevaarlijkste wat men doen kan!

Van nu af heeft MAC LEOD, zoals elke wetenschapsmens die iets durft, zijn vijanden; en MAC LEOD was niet onkwetsbaar, want op sociaal gebied had hij intussen ook gekozen. MAC LEOD had zich geschaard aan de zijde van het volk waarbij en waartussen hij leefde, hij had zich als Vlaamsvoelend professor ontpopt en dat heeft men dan ook ten volle tegen hem uitgebuit. We willen echter nog een poos bij het wetenschappelijke werk van MAC LEOD blijven stilstaan.

In de eerste plaats komt het morfologisch microscopisch werk, — dat steeds van eerste gehalte is — de ademhalingsorganen der spinnen en aanverwante lagere dieren.

Vermoedelijk onder invloed van VAN BAMBEKE gaat MAC LEOD over naar de studie der ontwikkeling van geslachtsorganen en geslachtscellen, eerst der vissen en dan der zoogdieren. waar hij de basis legt van het onderzoek dat later zo meesterlijk door VAN DER STRICHT en LAMS zal verder ontgonnen worden, VAN BAMBEKE, die niet alleen zelf prachtig werk geleverd heeft, maar ook nog een reeks leerlingen gevormd heeft, o. a. OMER VAN

DER STRICHT, verliest nu een van zijn voortreffelijkste leerlingen. MAC LEOD verlaat de microscopische embryologie en wordt ten volle bioloog, ja zelfs veldbioloog.

Deze overgang is typisch voor MAC LEOD. Hij is absoluut, plotseling en radicaal. Alle microscopisch embryologisch of dierkundig werk wordt verlaten en de botanicus treedt op.

Men kan nu in zijn werk twee richtingen onderscheiden.

Een over bloemenbiologie, waarbij zijn grondige zoölogische kennis hem van veel nut zal zijn.

Eén statistische, waarbij MAC LEOD als onderwerpen zowel planten- als dierenmateriaal nam.

Het is bijzonder interessant na te gaan, hoe MAC LEOD eigenlijk tot het gebruik der statistische methode voor zijn biologische onderzoekingen gekomen is.

Bij de stichting van de Gentse Universiteit door Koning Willem I in 1817, werd F.P. CASSEL, geboren te Keulen in 1784, als professor benoemd in de natuurwetenschappen, d.w.z. dierkunde, vergelijkende ontleedkunde, plantenkundige systematiek, plantenfysiologie en zelfs mineralogie.

Niettegenstaande deze uitgebreide leeropdracht, wat toen nog door één man kon gedoceerd worden, was CASSEL eigenlijk botanicus. Hij schreef een werk waarin hij sprak over de verhouding van verschillende plantendelen, en waarin hij veel met mathematische formules trachtte te verklaren.

Voor de uitwerking had CASSEL de medewerking gevraagd en gekregen van AD. QUETELET, toen nog jong leraar aan het College te Gent en student in de wetenschappen aan de nieuwe universiteit. AD. QUETELET

komt onder de invloed van GARNIER, professor in de mathesis en de sterrenkunde. Na voleinde studies wordt hij, in oktober 1819, benoemd tot leraar aan het athe-neum te Brussel. Door de samenwerking met CASSEL wordt de aandacht van AD. QUETELET op het verband tussen mathesis en plantenonderzoek gebracht, zodat het niet te verwonderen is dat AD. QUETELET later in die richting is verder gegaan en er baanbrekend werk verrichtte. Hij is een van de belangrijkste grondleggers geworden van de statistische methode in de biologie. Voor zijn onderzoekingen op het gebied der fenologie had QUETELET een reeks medewerkers aangeworven en één daarvan was AIMÉ MAC LEOD, van Oostende, vader van JULIUS MAC LEOD. AIMÉ MAC LEOD heeft veel en regelmatig inlichtingen bezorgd aan AD. QUETELET. Vader en zoon MAC LEOD kenden en bestudeerden de werken van QUETELET.

Op die wijze was de zoon, JULIUS MAC LEOD, de latere professor in de botanie te Gent, reeds vóór hij naar de universiteit kwam, overtuigd dat langs statistische weg veel in de plant- en dierkunde moest kunnen onderzocht worden.

Van zijn botanische werken zijn de meeste van statistische aard.

De benoeming van MAC LEOD als leraar der natuurwetenschappen aan de normaalschool voor onderwijzers te Brugge, is een zeer belangrijk feit geweest voor de richting die MAC LEOD zou inslaan.

Van die tijd dagtekent zijn : *Leidraad bij het Onderwijzen en Aanleren der Plantenkunde, Beschrijvende Plantenkunde*, alsook een paar andere leerboeken over plantkunde en dierkunde.

In 1887, ter gelegenheid van het eerste Nederlands

Natuur- en Geneeskundig Congres te Amsterdam, doet MAC LEOD zijn eerste originele botanische statistische mededeling, *De bevruchting der bloemen door insecten. Statistische beschouwingen.*

Nadat hij verscheidene studies over de bevruchting der bloemen in belangrijke tijdschriften had laten verschijnen zal MAC LEOD twee grotere werken hierover uitgeven: *De Pyreneeën en hare bevruchting door insecten*, 225 blz., en: *Over de bevruchting der bloemen in het Kempisch gedeelte van Vlaanderen*, een standaardwerk van 688 bladzijden.

Ik zou over dit werk meer dan een uur willen en kunnen spreken, zo belangrijk als het is; én van wetenschappelijk standpunt, én wat zijn rol en zijn betekenis betreft in de ontwikkeling der botanie in België. Maar dit is jammer genoeg niet mijn opdracht voor heden. Ondertussen begint MAC LEOD in het openbaar te ijveren voor het gebruik van het Nederlands in Vlaams België.

In 1891 verschijnt zijn eerste publicatie hierover.

In 1890 had MAC LEOD, in samenwerking met G. STAES en G. VAN EECKHAUTE, een experimenteel onderzoek gepubliceerd, maar MAC LEOD had te weinig hulp om in die richting veel te doen en hij gaf ook veel uit handen, dat hij aan zijn leerlingen VAN DER GUCHT en DEBOIS maar vooral CESAR DE BRUYCKER overliet. Na het verschijnen van zijn groot werk over de bevruchting der bloemen in het Kempisch gedeelte van Vlaanderen, begint de reeks studies over de correlatie tussen verschillende eigenschappen of onderdelen van planten, alsook over de invloed van de levensvoorwaarden en de gevoelige periode bij de planten.

Aan VAN DER GUCHT, DEBOIS en DE BRUYCKER, zijn

assistenten, staat MAC LEOD veel af en hij laat hun volkomen de eer van hun werk, dat zij — met goedvinden van MAC LEOD — enkel onder hun naam publiceren.

Wat MAC LEOD zelf betreft, is het van belang te zien dat hun werk, MAC LEOD's evolutie ten duidelijkste doet uitkomen en ernaar wijst dat zijn zwanenzang, het tweede standaardwerk van MAC LEOD : *The Quantitative Method in Biology*, verschenen in 1919 te Manchester, het resultaat is van een geheel leven. Zelfs heel toevallig van de invloed van de eerste professor in de botanie aan de Gentse Universiteit, FRANÇOIS PIERRE CASSEL — langs de omweg CASSEL, A. QUETELET, AIMÉ MAC LEOD, JULIUS MAC LEOD.

Dit synthetisch werk heeft als vertrekpunt de onbewuste invloed van CASSEL, de bewuste van AD. QUETELET en de vaderlijke van AIMÉ MAC LEOD. Het brengt samen en coördineert de werken van zijn leerlingen VAN DER GUCHT, DEBOIS en C. DE BRUYCKER, waaroverheen de persoonlijke en grote geest van MAC LEOD zelf als een uitdiepende factor heerst, zodat het geheel het werk is van de auteur JULIUS MAC LEOD, steunend op eigen onderzoek en op dat van zijn leerlingen. Het wetenschappelijk werk van MAC LEOD eindigt met dit standaardwerk. Hier eindigt dus ook wat men in gewone omgangstaal noemt : de ontwikkeling van MAC LEOD's wetenschappelijk werk. Maar dit is ten enenmale onjuist want niet alleen zou ik U moeten spreken over het werk van zijn leerlingen en van hen die zelfs onrechtstreeks met hem in aanraking kwamen o. a. W. EBEN, MICHEL THIERY, COLLUMBIEN, A.J.J. VAN DE VELDE en zelfs taalkundigen zoals VERCOULLIE en VERDEYEN, alsook fysici zoals MARCEL MINNEART en

JULES VERSCHAFFELT, maar ook zou het gepast zijn een woord te zeggen over zijn invloed in ons land, en zelfs buiten België. Maar in dit geval zou de dwangbuis van 20 minuten, die men mij heeft aangelegd, moeten wegvallen.

Gaan we nu over tot de bedrijvigheid van MAC LEOD op sociaal gebied. In de studies over MAC LEOD gebruiken de verschillende auteurs uitdrukkingen als MAC LEOD en de Vlaamse strijd, de rol van MAC LEOD in de Vlaamse beweging en andere meer, maar dit is in feite een grote vergissing. MAC LEOD ijverde voor de ontwikkeling van het Volk en was overtuigd, dat dit enkel kon gebeuren door middel van zijn eigen taal. Dus : Vlaams in Vlaams-België.

Het kan niet logischer en het kan ook niet eenvoudiger. Deze opvatting van MAC LEOD sluit in, dat hij nooit iets tegen het Frans of een Franse instelling buiten Vlaanderen heeft ondernomen of zelfs gedacht heeft. Dat hij niet de minste haat of minachting of zelfs maar gewone antipathie tegenover Frankrijk of het Frans koesterde.

Het Frans als taal van Wallonië was voor hem de tweede nationale taal en de Franse wetenschap was voor hem precies als de Duitse of Engelse. Interessant is in dit opzicht, dat in de plantentuin onder het directeurschap van MAC LEOD alle grote en degelijke Franse botanische vaktijdschriften te vinden waren, terwijl bij sommige anti-Vlaamse collega's niet alleen niets van de Nederlandse wetenschappelijke letterkunde aanwezig was, maar evenmin de grote Franse wetenschappelijke tijdschriften te vinden waren.

In verschillende van zijn geschriften verwijt MAC LEOD de flaminganten, dat ze te veel hun tijd verliezen met

te ageren tegen het Frans. Hij had daarin volkomen gelijk.

Men staat verbaasd als men de geschriften van MAC LEOD, zoals *Nieuwe wegen*, verschenen in „Van Nu en Straks”, herleest, en ziet hoe juist MAC LEOD de toestand inzag en hoeveel er sindsdien van zijn opvattingen reeds uitgevoerd werden.

Als sociaal voelend mens komt hij op voor tal van sociale hervormingen, zoals verplicht onderwijs, instelling van volksbibliotheken in de dorpen, anti-alcoholisme enz.

Dit alles is thans werkelijkheid geworden. Met zulke begrippen voor ogen n. l. de ontvoogding van het volk, spreekt het vanzelf, dat dit volk dan ook over eigen instellingen moet beschikken om zijn eigen geestelijk en sociaal leven te kunnen leiden, vandaar dat MAC LEOD als logische gevolgtrekking ertoe kwam in zijn sfeer, n. l. de natuurwetenschappen, aan dit volk te geven wat het nodig had; *eigen* wetenschappelijke verenigingen, *eigen* Vlaamse congressen, *eigen* tijdschriften, *eigen* leerboeken in het Nederlands opgesteld. Zo begint hij met de stichting in 1885 van een wetenschappelijke vereniging met als tijdschrift : „*Natura*”. Het bleek echter dat de tijden nog niet rijp waren en de gestichte vereniging ging ten onder.

Maar MAC LEOD liet zich niet ontmoedigen. Een jaar later sticht MAC LEOD een nieuwe vereniging, het „*Kruidkundig Genootschap Dodonea*” dat nu verder zal blijven bestaan en, zoals alle verenigingen van die aard „up and down's” zal kennen, meer dan één crisis zal meemaken, doch telkens weer springlevend zal opstaan.

Deze vereniging heeft zich volledig in de geest van

MAC LEOD ontwikkeld : hoogstaand wetenschappelijk werk van Vlaamse geleerden publiceren en hun zodoende de gelegenheid geven de resultaten van hun onderzoekingen te laten verschijnen, zonder daarom gedwongen te zijn met de hoed in de hand aan anderen gastvrijheid te vragen.

In den beginne was het „*Botanisch Jaarboek*”, gezien de omstandigheden, volledig in het Vlaams opgesteld. Alhoewel er ook vreemde medewerkers er in hun taal publiceerden, doch hun bijdragen werden met een Nederlandse vertaling voorzien.

Later, toen de Vlamingen over hun eigen Vlaamse Universiteit beschikten en de evolutie van Vlaams-België in normale banen gebracht was, heeft het tijdschrift, dat thans sinds vijfentwintig jaar onder de naam van „*Biologisch Jaarboek*” verschijnt, zijn evolutie voltrokken en is het geworden een internationaal tijdschrift, waaraan ook vreemdelingen in een erkende congrestaal medewerken, terwijl Vlamingen en Nederlanders en ook zij, die dit wensen, hun werk in het Nederlands kunnen laten verschijnen.

Als uitgave van een vereniging is dit tijdschrift in zijn evolutie niet aan administratieve banden gekluisterd. En het is toch een uiting van het wetenschappelijk leven te Gent, in de eerste plaats van de Universiteit. Ten einde aan de Vlaamse wetenschap een nog grotere mogelijkheid tot ontplooiing te geven, stichtte MAC LEOD in 1897 de Vlaamse natuur- en geneeskundige congressen.

Vanaf 1897 zien we, tot in 1915, elk jaar een congres plaats hebben, en deze congressen nemen steeds meer en meer in belangrijkheid toe. Vanaf 1919 groeit het congres samen met talrijke andere tot een machtige

organisatie, niettegenstaande de naoorlogse crisis. De Vlaamse congressen groeien zo uit, dat het niet meer mogelijk is hun heilzame invloed nog in kleinere plaatsen te doen gelden, omdat de nodige lokalen alleen nog te Gent, Leuven, Brussel en enigermate te Antwerpen te vinden zijn.

Maar na het 31ste Congres in maart 1940 is de reeks gesloten. Twee pogingen om het Vlaams Natuur- en Geneeskundig Congres gedurende de bezetting bijeen te roepen mislukten.

Na de tweede oorlog, in 1947, had een laatste Vlaams Natuur- en Geneeskundig Congres plaats, dat een gegronde hoop inhield, dat het mogelijk was deze instelling langzaam maar zeker in zijn vroegere luister te zien herleven.

Innerlijke onenigheden maakten toen echter een verdere opbloei onmogelijk. En hier, zoals overal waar eenheid en samenwerking ontbreken, is alle verdere ontplooiing onmogelijk, zodat tot heden het Vlaams Natuur- en Geneeskundig Congres niet herrezen is. Maar wat nog niet is, kan nog gebeuren. Evenmin als de stichter van de Congressen laten we ons ontmoedigen. De tijd rondt zoveel hoeken af en het moment komt steeds nader, dat het voldoende zal wezen, dat enkele wilskrachtige personen de koppen bijeensteken om dit congres, al is het dan aan de nieuwe omstandigheden aangepast, te doen herleven.

Honderd jaar geleden werd te Oostende een kind geboren. Zijn vader, AIMÉ MAC LEOD, gaf hem de naam JULIUS. We beschikken over geen enkele aanwijzing, die ons laat vermoeden hoeveel goede feeën er rond de wieg stonden bij zijn geboorte, en nog minder weten

we welke goede gaven ze voor de pasgeborene meebrachten. Zeker is het, dat ze niet karig geweest zijn :
een heldere wetenschappelijke geest
een grote wilskracht
een scherpe ziensblik
een onverstoorbaar vertrouwen in de toekomst
veel geluk in zijn levensloop
een reusachtige werkkraft
vlugge erkenning van zijn grote wetenschappelijke waarde in het buitenland.

Ziedaar enkele van de goede gaven, waarmede de feeën hem overladen hebben. Maar de wens, waarmede de „slechte” fee, die helaas nooit te laat komt bij de geboorte van een menskenkind, in haar nijdigheid erbij gevoegd heeft, is, dat JULIUS MAC LEOD nooit de bekroning van zijn sociaal werk zou beleven.

Hij stierf op 3 maart 1919 te Gent en pas in 1927 werd met de vervlaamsing van Gent een begin gemaakt. Later, in 1958, werden de Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten en de Vlaamse Academie voor Geneeskunde als natuurlijk gevolg van de vervlaamsing der Gentse Universiteit opgericht.

Al werd MAC LEOD in 1919 zonder openbare hulde begraven, zijn geest leeft voort en zal zeker aan de Vlamingen nog lang de weg wijzen die ze verder te volgen hebben.

We zullen zijn wetenschappelijk werk niet vergeten, maar we zullen vooral zijn aanwijzingen blijven volgen en naar de toekomst streven die hij ons met zijn grote ziensblik zo duidelijk heeft aangewezen : *eigen* Vlaams leven, door *eigen* onafhankelijke Vlaamse instellingen op cultureel en sociaal gebied.

Want de bij zijn geboorte allerlaatst komende fee heeft de wens van de nijldige geminimaliseerd.

Indien dit kind de bekroning van zijn levenswerk niet zal zien, zal toch zijn geest in Vlaanderen blijven leven en zal deze de Vlamingen de weg wijzen tot de algemene culturele en sociale ontplooiing. Die wens gaat nu langzaam maar zeker in vervulling.